

1. Тернопільська В. І., Максимова О. О., Рудницька Н. Ю., Коновальчук І. М. Позиція толерантності та її виховання у старших дошкільників та молодших школярів // Topical issues of education: Collective monograph. – Pegasus Publishing, Lisbon, Portugal, 2018. – 220 p. – P. 202–217.

ISBN 978-972-8356-9-82

e-mail: helen.maks23@ukr.net

УДК 37.034

Тернопільська В.І., Максимова О.О., Рудницька Н.Ю., Коновальчук І.М. Позиція толерантності та її виховання у старших дошкільників та молодших школярів

У роботі розглянуто етимологію та тлумачення поняття «толерантність» з точки зору різних гуманітарних наук (філософії, соціології, етнополітології, психології, педагогіки). Проаналізовано змістове насичення категорії «толерантність» згідно резолюції Генеральної конференції ЮНЕСКО. Розкрито два аспекти толерантності: зовнішній та внутрішній. Надано рекомендації щодо виховання позиції толерантності у старших дошкільників та молодших школярів у сучасній освітній системі. Окреслюється зміст розвиваючого курсу «Вчимося розуміти себе та інших», який включає теоретичний блок та низку вправ, тестів, ігор, тренінгів.

Ключові слова: толерантність, терпимість, розуміння, прийняття, рівність, виховання.

Тернопольская В.И., Максимова Е.А., Рудницкая Н.Ю., Коновальчук И.Н. Позиция толерантности и ее воспитание у старших дошкольников и младших школьников.

В работе рассмотрена этимология и толкование понятия «толерантность» с точки зрения различных гуманитарных наук (философии, социологии, этнополитологии, психологии, педагогики). Проанализировано содержание категории «толерантность» согласно резолюции Генеральной конференции ЮНЕСКО. Раскрыто два аспекта толерантности: внешний и внутренний. Даны рекомендации по ее воспитанию у старших дошкольников и младших школьников в современной образовательной системе. Освещается содержание развивающего курса «Учимся понимать себя и других», который включает теоретический блок и ряд упражнений, тестов, игр, тренингов.

Ключевые слова: толерантность, терпимость, понимание, принятие, равенство, воспитание.

Ternopilskaya V.I., Maksimova O.O., Rudnitskaya N.U., Konovalchuk I.M. The position of tolerance and its developing in preschoolers and junior pupils.

The article deals with the etymology and interpretation of the concept of "tolerance" from the point of view of various humanities (philosophy, sociology, ethnopolitics, psychology, pedagogy). The content of the category "tolerance" is analyzed in accordance with the resolution of the General Conference of UNESCO. Two aspects of tolerance are revealed: external and internal. Recommendations on developing the tolerance position in preschoolers and junior pupils in the modern educational system are given. The content of the developing course "Learn to understand yourself and others" is presents. It includes a theoretical block and a series of practical exercises, tests, games, trainings.

Key words: tolerance, tolerance, understanding, acceptance, equality, developing.

В.І. Тернопільська, доктор педагогічних наук, професор
Київського університету імені Бориса Грінченка;
Максимова О.О., кандидат педагогічних наук, доцент
Житомирського державного університету імені І.Я. Франка;
Рудницька Н.Ю., кандидат педагогічних наук, доцент
Житомирського державного університету імені І.Я. Франка;
Коновальчук І.М., старший викладач
Житомирського державного університету імені І.Я. Франка

ПОЗИЦІЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ ТА ЇЇ ВИХОВАННЯ У СТАРШИХ ДОШКІЛЬНИКІВ ТА МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

Виховання моральності займає вагоме місце у розвитку суспільства, це завжди було одним з головних завдань соціальних інститутів. Історія розвитку людства засвідчує, що цивілізації, які досягли надзвичайно вагомих вершин в інтелектуально-технічній сфері, гинули у зв'язку з падінням моралі, людяності його членів, невмінням розв'язати мирним шляхом конфлікти, які природно виникали як на рівні особистісному, так і на міжнародному. Толерантність – одна з моральних категорій, яка, з однієї сторони, формується суспільством, а з іншої залежить від спрямувань, цінностей, потреб, поглядів, життєвих принципів самої людини, і є її особистісним надбанням, що визначає поведінку. Саме ця риса, якщо вона притаманна більшості населення, особливо тій частині, яка має вирішальний вплив на історичний хід подій, запобігає розв'язуванню воєн, кровопролиттю і знищенню країн.

У документах, якими скеровується виховний процес, моральне виховання визначається як основний напрямок. Зокрема, завдання щодо його здійснення висувається на передній план у Законах України «Про освіту», «Про загальну середню освіту», «Про дошкільну освіту», Національній стратегії розвитку освіти в Україні на 2012 – 2021 роки, в Національній програмі виховання дітей та учнівської молоді в Україні. Базовий компонент дошкільної освіти, окреслюючи освітню лінію «Дитина в соціумі», визначає такі уміння дитини, як орієнтуватись у світі людських взаємин, готовність співпереживати та співчувати іншим, виявляти інтерес та вміння розуміти інших, долучатися до спільної діяльності з однолітками та дорослими, об'єднувати з ними свої зусилля для досягнення спільного результату,

оцінювати власні можливості, поважати бажання та інтереси інших людей, узгоджувати свої інтереси, бажання, дії з іншими членами суспільства [1, с.4]. Все це уміння, які у своїй сукупності складають основу толерантного світоставлення дитини. Про необхідність виховання у підростаючого покоління цієї якості зазначають і такі документи ООН, як «Загальна Декларація прав людини», «Конвенція про права дитини», «Декларація про ліквідацію усіх форм нетерпимості і дискримінації на основі релігії чи переконань», Декларація принципів толерантності.

Різноманітні аспекти проблеми толерантності висвітлювались у працях вітчизняних та зарубіжних учених. Так, з'ясуванню сутності вище згаданого поняття присвячені дослідження філософів (Ф.-М.Вольтер, М.Конш, О.Садохін), етнополітологів (Г.Рамазан), соціологів (Р.Інглхарт, Л.Дробіжева), психологів (Г.Асмолов, Н.Буравльова, Г.Бюзелева, Г.Шелемова), педагогів (В.Глебкін). У багатьох роботах розкриваються шляхи формування толерантності у підростаючого покоління (Л.Байбородова, О.Грива, М.Ковальчук, М.Рожков, Г.Тараненко, О.Троїцька). Результати численних досліджень (Л.Байбородова, В.Бойко, С.Бондирєва, О.Галицьких, Б.Гершунський, В.Гришук, М.Громкова, П.Колмогоров, О.Лутошкін, Л.Маленкова, А.Мудрик, Н.Недорезова, О.Саннікова, О.Скрябіна, Л.Уманський, О.Чебикін, Г.Щедровицький та ін.) свідчать про те, що саме толерантність є головною умовою ефективної взаємодії між людьми. Проблеми морального виховання, а також аспекту виховання у дітей дошкільного та молодшого шкільного віку толерантності присвячені дослідження І.Беха, А.Богуш, О.Гриви, В.Котирло, А.Гончаренко, О.Кононко, О.Матвієнко, Т.Поніманської, Ю.Приходько, Л.Прокопенко, Н.Скрипник та ін.

Розглянемо схожі та відмінні моменти у тлумаченні вченими досліджуваного поняття. Етимологія терміна «толерантність» (від лат. *tolerantia*) пов'язана з латинським дієсловом *tolero*, що означає нести, тримати, а також переносити, зберігати, годувати, залишатися. Початкове значення *tolero* - нести, тримати в руках якусь річ. Отже, те, що ми тримаємо в руках або несемо, вимагає докладання певних зусиль та вміння виносити, терпіти. Тобто це наша витривалість по відношенню до оточуючого середовища, терплячість. З іншого боку, *tolero* означає годувати, харчувати, а спільнокореневе дієслово *tollo* - вважати своєю дитиною, виховувати, плекати, прийняти. Таким чином, дане поняття несе в собі значення вихованості, яка передбачала терплячість, відповідно, певні самообмеження.

Цікаво, що поняттям «толерантність» називали середньовічну монету, яка колись знаходилася в побуті, стерлася, але по ній ще можна було щось придбати.

Складність дефініції «толерантність» полягає в багатьох відтінках її значення, які обумовлені національними особливостями різних народів, їх історичним минулим. Так, *tolerancia* (іспанською) - здатність визнавати відмінні від своїх власних ідеї або думки; *tolerance* (французькою) - відношення, при якому допускається, що інші можуть думати або діяти

інакше, ніж ти сам, повага свободи іншого, його думки, поведінки, політичних та релігійних поглядів; tolerance (англійською) - готовність бути терпимим, поблажливим, допустимим; kuan rong (китайською) - дозволяти, приймати, бути по відношенню до інших великодушним; tasamul' (арабською) - пробащення, поблажливість, м'якість, милосердя, співчуття, прихильність, терпіння, схильність до інших; терпимость (російською) - здатність терпіти щось або когось, бути витриманим, витривалим, стійким, уміти миритися з існуванням чого-небудь, кого-небудь, рахуватися з думкою інших, бути поблажливим.

Концептуальне обґрунтування толерантності бере початок з позиції державного патерналізму (державна визнає терпимість до релігійних та інших груп, якщо вони не ставлять під сумнів владу [монарха](#) та його [династії](#), а також певні особливості [державного ладу](#)), християнської терпимості (рівність усіх людей у їхній гідності та свободі, як створених за образом і подобою Бога; ніхто, крім [Бога](#), не має [монополії](#) на [істину](#) і право на особливу близькість до неї. При цьому порушення загальнообов'язкових норм поведінки, зафіксованих у [світових релігіях](#) (не вбивай, не кради, не зашкодь та ін.) не підлягає включенню до сфери толерантності); позиції відділення церкви від держави ([держави](#), виступаючи як світська нерелігійна інстанція, не повинна порушувати принцип [свободи совісті](#), має виявляти однакове ставлення до різних віровизнавчих спільнот, [атеїстів](#), а також прихильників різних норм [моралі](#)); позиції універсальності [прав людини](#), [конституційної демократії](#) та [громадянської рівності](#) усіх людей в їхніх [свободі](#) та [гідності](#) (всі люди народжуються вільними і рівними у своїй [гідності](#) та [правах](#), вони наділені [розумом](#) і [совістю](#) і повинні діяти у відношенні один до одного в дусі братерства) [11, с. 182].

Історично поняття «толерантність» бере свій початок з епохи релігійних воєн і виражає компроміс, на який повинні були піти католики та протестанти після того, як стало зрозуміло, що жодна сторона не отримає остаточної повної перемоги. Французький філософ-просвітитель Вольтер у своєму «Трактаті про віротерпимість» (1763) яскраво демонструє, як релігії, що за своєю суттю є милосердними, руйнуються забобонами і нетерпимістю. На його думку, всі віросповідання мають право на існування, і цілком абсурдним є переконання, що всі люди повинні однаково думати про абстрактні предмети [4, с. 136-144]. В результаті його діяльності та інших філософів толерантність була визнана загальною цінністю і основоположним компонентом миру та згоди між релігіями, народами та різними соціальними угрупованнями. Наслідками ж дефіциту толерантності ставали кровопролитні війни, встановлення тоталітарних режимів, масові вбивства мирного населення, що призводило до ескалації насильства.

Про толерантність у своїх працях «Нариси про терпимість», «Листи про віротерпимість» писав Дж. Локк, зазначаючи, що досконала толерантність – це не тільки свідоме та позбавлене негативного забарвлення визнання державою свободи іншого самому вести свої громадянські або приватні справи у будь-який спосіб, тільки без суперечок із законом, але це

ще й захист з боку держави свободи кожного громадянина від будь-якого нелегітимного її обмеження. Твердження Дж. Локка базувалося на визнанні свободи невід'ємним правом людини, а також неприпустимості втручання держави у справи віросповідання.

У сформованій ситуації європейців того часу прийшов до розуміння, що розрив релігійної єдності був незворотній і для того, щоб встановився соціальний мир, слід бути терпимими до інших вірувань. З'являється словосполучення «мир і права людини». Цей вираз тоді означав, що ортодоксальна більшість повинна терпимо ставитися до неортодоксальної меншості, які «помиляються» у вірі. Отже, толерантність можна трактувати як принцип, який отримав розвиток в Європі у XVI-XVII століттях, спустошений релігійними війнами.

Надалі поняття толерантності набуло поширення не тільки на сферу міжрелігійних стосунків, а й на більшість відносин у суспільстві, які виникали через відмінність людей і спільнот, багатоманітність культур, зокрема і на політичному ґрунті.

У вікіпедії толерантність (від лат. *tolerantia* – терпіння) означається як ослаблення чи відсутність можливості реакції на який-небудь несприятливий фактор в результаті зниження чутливості до його впливу. Також відмічається, що на індивідуальному рівні – це здатність сприймати без [агресії](#) думки, які відрізняються від власних, особливості поведінки та способу життя інших. Тут же зустрічаємо міркування, що терпимість до чужого способу життя, поведінки, [звичаїв](#), [почуттів](#), [ідей](#), вірувань є умовою [стабільності](#) та єдності [суспільств](#), особливо тих, які не є гомогенними ні у [релігійному](#), ні в [етнічному](#), ні в інших соціальних вимірах.

Згідно з визначенням Філософського енциклопедичного словника «толерантність - терпимість до іншого роду поглядів, звичаїв, звичок. Толерантність необхідна по відношенню до особливостей різних народів, націй і релігій. Вона є ознакою впевненості в собі і усвідомлення надійності своїх власних позицій, ознакою відкритої для всіх ідейної течії, яка не боїться порівняння з іншими точками зору і не уникає духовної конкуренції» [14]. Таким чином, констатуємо вживання понять «толерантність» та «терпимість» як синонімічних.

Та, на відміну від «терпимості» (терпіти - не протидіяти, не скаржитись, покірливо переносити, зносити щось тяжке, важке, неприємне), толерантність - готовність приймати поведінку і переконання, які відрізняються від власних, навіть якщо ви не погоджуєтеся або не схвалюєте їх. Тобто, якщо людина змушена щось терпіти, вона робить над собою зусилля, це натиск на себе. Якщо ж особистість готова до сприйняття точки зору іншого, що відрізняється від її власної, усвідомлюючи, що інша думка має таке ж право на існування, як і її власна, то це відбувається безвідносно до руйнації її особистості.

На думку французького філософа М.Конша, толерантним можна вважати суспільство, в якому панує інтелектуальна свобода і абсолютна терпимість до будь-якої думки. Філософ, культуролог О.П.Садохін

обґрунтував толерантність як повагу і визнання рівності, відмову від домінування і насильства, визнання багатовимірності і різноманіття людської культури, норм поведінки, відмову від зведення цього різноманіття до однаковості або переважання будь-якої однієї точки зору [12].

Толерантність – це мистецтво жити поруч з несхожими, прийняття іншого, це шлях до вирішення і недопущення конфліктів, мистецтво цивілізаційного компромісу. Ядерна загроза знищення всього живого на землі і жахливі наслідки тероризму змусили людство усвідомити безглуздість війн, конфліктів, протиборства, визнати право на існування безлічі культур і народів. Філософією протистояння нескінченним руйнівним конфліктам стали плюралізм і толерантність, яка як здатність усвідомлювати та приймати право іншого на протилежну думку, вірування і поведінку перетворюється з категорії якості особистості в напрям морального і духовного розвитку світу і кожної країни.

Оскільки поняття «толерантність» неоднозначне, щодо нього у науковому колі точаться дискусії. Зачасту виникає питання міри толерантності у різних ситуаціях, наскільки вона допустима та виправдана.

У політичному плані толерантність розуміється як готовність влади допускати інакомислення в суспільстві і навіть в своїх рядах, дозволяти в рамках конституції діяльність опозиції, здатність гідно визнати свою поразку в політичній боротьбі, приймати політичний плюралізм як прояв різноманітності в державі. Етнополітолог Г.Рамазан зазначає, що толерантність означає повагу, прийняття і правильне розуміння інших культур, способів самовираження і прояву людської індивідуальності. Під толерантністю не розуміється поступка, поблажливість чи потурання. Прояв толерантності також не означає терпимості до соціальної несправедливості, відмови від своїх переконань або поступки чужим переконанням, а також нав'язування своїх переконань іншим людям [11].

У соціології цим терміном позначають терпимість до іншого світогляду, способу життя, поведінки і звичаїв. Толерантність не рівнозначна байдужості. Вона не означає також прийняття іншого світогляду або способу життя, вона полягає в наданні іншим права жити відповідно до власного світогляду. Отже, толерантність може тлумачитися як готовність особистості дозволити іншим людям вибирати собі стиль життя і поведінки при обмеженні таких негативних явищ, як насильство, хуліганські дії та вчинки, які компрометують суспільство або загрожують його добробуту. Толерантність може існувати тільки в тих випадках, коли людина намагається подивитися на ситуацію очима іншого. У літературі часто можна зустріти співставлення дефініцій «толерантність» та «невтручання»; в повсякденному житті використовується широкий набір слів із близьким значенням: терпимість, гнучкість, поблажливість, потурання, розуміння, терпіння. Подібні слова застосовуються як більш м'які терміни з позитивною валентністю і мають те спільне, що жодне з них не виражає яку-небудь дію, і всі вони припускають пасивну реакцію на події та вчинки. Поєднання ж

толерантності з нейтралітетом і пасивністю може суперечити її філософському змісту.

Американський соціолог, політолог Р. Інглхарт говорить про зв'язок толерантності із рівнем матеріального добробуту, відповідно з економічним прогресом та типом культури. Вона, на його думку, залежить від того, до якої культури ближче суспільство: до «традиційної», чи до «секулярно-раціональної». Суспільствам першого типу культури властиві «цінності виживання», неповага до етнічного рівноправ'я, рівності статей, низький рівень міжособистісної довіри, нетерпимість до інакомислячих; для спільнот з культурою другого типу характерні «цінності самовираження», тому їм у більшій мірі притаманна толерантність [6].

Звернемося до визначення «толерантності», затвердженого на конференції ЮНЕСКО у 1995 р.: цінність і соціальна норма громадянського суспільства, що виявляється у праві всіх індивідів громадянського суспільства бути різними, забезпеченні стійкої гармонії між різними конфесіями, політичними, етнічними та іншими соціальними групами, повазі до різноманітності різних світових культур, цивілізацій і народів, готовності до розуміння і співпраці з людьми, що розрізняються по зовнішності, мові, переконанням, звичаям і віруванням. Отже, толерантність репрезентується як норма цивілізованого суспільства. Саме стаття 1 «Декларації принципів толерантності», затвердженого резолюцією 5.61 генеральної конференції ЮНЕСКО від 16.11 1995 присвячена тлумаченню досліджуваного поняття. Згідно з цим документом толерантність означає повагу, прийняття і правильне розуміння багатого різноманіття культур нашого світу, наших форм самовираження і способів проявів людської індивідуальності. Їй сприяють знання, відкритість, спілкування та свобода думки, совісті і переконань. Толерантність - це не тільки моральний обов'язок, а й політична та правова потреба. Толерантність визнається чеснотою, яка робить можливим досягнення миру і сприяє заміні культури війни культурою миру. Оговорюється, що толерантність - це не поступка, поблажливість чи потурання. Це, насамперед, активне ставлення, що формується на основі визнання універсальних прав та основних свобод людини. Толерантність означає відмову від догматизму, від абсолютизації істини і затверджує норми, встановлені в міжнародних правових актах в галузі прав людини. Прояв толерантності, який співзвучний повазі прав людини, не означає терпимого ставлення до соціальної несправедливості, відмови від своїх або поступки чужим переконанням. Це означає, що кожен вільний дотримуватися своїх переконань і визнає таке ж право за іншими, адже люди за своєю природою розрізняються за зовнішнім виглядом, становищем, мовою, поведінкою і цінностями, при цьому мають право жити в мирі та зберігати свою індивідуальність. Толерантність передбачає і те, що погляди однієї людини не можуть бути нав'язані іншим.

Таким чином, ЮНЕСКО у змісті «толерантності» передбачає особисту свободу індивіда та поцінування прав та свобод людини. Толерантність означає активну позицію людини, а не пасивно-терпиме ставлення до

навколишніх подій, тобто толерантна людина не повинна бути терпима до всього, наприклад до порушення прав людини чи маніпуляцій та спекуляцій. Те, що порушує загальнолюдську мораль, не повинно сприйматись толерантно.

Звернемося до розкриття терміну «толерантність» у психолого-педагогічних науках. Відомий психолог О.Г.Асмолов розглядає це поняття з різних ракурсів. Так, в історико-еволюційному процесі вона виступає як норма сталості, що визначає діапазон збереження розмаїття популяцій і суспільств у дійсності, що змінюється. У еволюційно-біологічному плані в основі толерантності лежить уявлення про «норму реакції» (тобто допустимий діапазон варіантів реагування), який властивий тому чи іншому виду, що не порушує його генотип. В етичному контексті суть толерантності у піднесенні цінності різних індивідуальних особливостей, переваг, доброчинностей людини, що відрізняє її від іншої особистості і, таким чином, забезпечує розмаїття та багатство людства як виду популяції. Отже, толерантність виступає як умова збереження різноманітності, права на відмінність, несхожість, інаковість. У політичному розрізі толерантність виступає як готовність влади допускати плюралізм думок у суспільстві і навіть у своїх лавах, дозволяти діяльність опозиції (в рамках конституції), приймати гідно поразку на політичній арені [9, с. 5-6]. Отже, нюанси розуміння даного поняття мають місце в залежності від вживаної сфери.

Аналізуючи семантику досліджуваного поняття, О.Г.Асмолов виокремлює 3 значення: 1) стійкість, виносливість; 2) терпимість; 3) допустиме відхилення [9, с.6].

У подальшому тексті автор вживає поняття толерантність як стійкість до конфліктів у поліетнічному міжкультурному суспільстві. Відомий вчений висловлюється за те, що пошук компромісів у розмаїтті культур і народів рухає прогрес людства з не меншою енергією, ніж конфлікт, у тому числі класів, націй. Тому позицією психологів та педагогів, що працюють з підростаючим поколінням, має бути позиція соціального конструювання толерантності як норми сучасного суспільства.

Науковці Р.В. Бюзелева, Г.М.Шелемова виділяють, крім терпимості, стійкості і допустимості, які розкрив О.Г.Асмолов, ще три смислових відтінки у дефініції «толерантність»: адаптацію, прийняття, порозуміння [3]. Так, вона передбачає адаптацію людини до оточуючих. Під адаптацією розуміють відсутність або ослаблення реагування на якийсь несприятливий фактор у результаті зниження чутливості до його впливу. Адаптація є результатом активного пристосування індивіда до умов соціального середовища. Вона заснована на тому, що особистість регулює свою поведінку, виходячи із взаємодії з іншими людьми (приймає суспільні норми, діє у відповідності з ними, поділяє ті або інші суспільні цінності). Адаптація тісно пов'язана з вольовими якостями, мисленням, системою цінностей особистості. Толерантність є не тільки формою прояву успішної адаптації, але і її умовою. Наступний аспект сутності толерантності пов'язаний зі стійкістю: набута стійкість; стійкість до невизначеності; межа стійкості або

витривалості людини; стійкість до стресу, конфлікту; стійкість до поведінкових відхилень. Ще одне значення пов'язане з поняттям допущення, дозволу. Толерантність означає визнання того, що є люди багато в чому відмінні від нас, що в інших є власна думка, цінності, ідеали, інші емоційні реакції на певні події. Також толерантність передбачає і прийняття. На відміну від попереднього значення (допущення), прийняття характеризується спрямованістю на іншого. Прийняття - умова для продовження взаємодії. Останнє значення: прагнення людини досягти порозуміння з іншими, узгодити різні погляди, цінності, мотиви, не вдаючись до насильства та пригнічення людської гідності. Це розуміння толерантності як активного прийняття різноманіття, результатом якого стає співпраця, конструктивний діалог, допомога.

Таким чином, толерантність передбачає вияв шанобливого ставлення до чужої думки, лояльність в оцінці вчинків і поведінки інших людей, готовність до порозуміння та співпраці у вирішенні питань міжособистісної, групової і міжнаціональної взаємодії.

У психології толерантність розглядається з позиції формування особистості, її світоглядних позицій, цінностей, життєвих настанов, у педагогіці – з точки зору виховання. Таким чином, з одного боку, толерантність – це мета та результат виховання, яке супроводжується формуванням певних соціальних установок, а з іншого – якість особистості, яка виявляється у поведінці і вчинках. Її можна протиставити авторитаризму та стереотипності. Толерантність важлива для успішної адаптації до нових неочікуваних умов. Люди, які не володіють толерантністю, виявляють категоричність, виявляються нездатними до змін.

Психолог Н.А.Буравльова виокремлює два аспекти толерантності:

- зовнішня толерантність (до інших) - переконання, що вони можуть мати свою позицію, здатні бачити речі з інших (різних) точок зору, з урахуванням різних факторів;

- внутрішня толерантність (як гнучкість, як ставлення до невизначеності, ризику, стресу) - здатність до прийняття рішень і роздумів над проблемою, навіть якщо не відомі всі факти і можливі наслідки [2].

Педагог Глебкін В.В. у праці «На шляху до толерантної свідомості» вказує на основну установку толерантної свідомості, що полягає у сприйнятті самого себе як недосконалої істоти, відкритої для досвіду іншого, істоти, для якої цей досвід є одним із визначальних моментів усвідомлення своєї цілісності [9, с. 9]. Оскільки у педагогіці процес виховання розуміється як взаємодія, а не дія вихователя над вихованцем, то він передбачає прояв толерантності, вміння дозволити дитині виявляти свободу в розумних межах і мислити, мати власну позицію і не боятись її оприлюднювати. Педагогіка толерантності передбачає: розвиток навичок спостережливості, здатності до самоаналізу, самопізнання; формування навичок ведення позитивного внутрішнього діалогу з самим собою; розвиток умінь пізнання інших людей, аналіз ситуації, обстановки в сім'ї, класі, групі, колективі; здійснення корекції самооцінки; формування таких професійно значущих якостей, як емпатія та

рефлексія, що сприяють толерантному спілкуванню; розвиток емоційної стійкості в складних життєвих ситуаціях; освоєння способів саморегуляції і реагування на нетерпимість.

Власне, толерантність – це інтегрована якість, і в більшості випадків, якщо вона сформована, то виявляється у різних ситуаціях і на різних рівнях. Однак, зустрічаємо випадки, коли, наприклад, людина толерантна по відношенню до особистостей, які мають інші, ніж у неї, політичні погляди, однак непримиренна з людьми конкуруючої релігії. Тому і виокремлюють різні види толерантності: соціальна, національна, статева, віротерпимість, міжособистісна, маргінальна тощо.

Психолого-педагогічні дослідження свідчать про те, що старший дошкільний та молодший шкільний вік є сприятливим для формування моральних орієнтирів дитини. Адже в цей період індивідом осмислюються та засвоюються певні моральні цінності, ідеали, переконання, на які спрямовується процес стихійного чи спеціально організованого виховання; стають звичними моральні (або навпаки) штампи поведінки, ставлення до себе, до рідних та чужих людей (Л.Артемова, І.Бех, Л.Божович, Л.Виготський, Л.Галігузова О.Кононко, В.Мухіна, Ю.Приходько, А.Рояк, В.Слободчиков, Є.Смирнова, С.Якобсон і ін.). Зокрема, Л.Виготський довів, що психічний розвиток дитини пов'язаний з її соціальними відношеннями, які складаються у процесі індивідуальної чи колективної діяльності, до якої вона долучається. Крім того, у старшого дошкільника пробуджується інтерес до самої особистості іншої дитини, не пов'язаний з її конкретними діями. В однолітку він бачить вже дещо більше, ніж просто об'єкт для гри, для порівняння з самим собою, тому здатен зрозуміти іншого, його почуття, без чого неможливі прояви толерантності [5, с.130]. Для 5 - 10-річної дитини міжособистісна толерантність передбачає уміння без крику і сварок домовлятися, ввічливо поводитися, вислуховувати до кінця думку іншого, зрозуміти його почуття, настрій; якщо необхідно, то поступатися і чекати; ділитися різними речами, спокійно розмовляти, не порушувати хід гри або розмови галасливим вторгненням. Дитина повинна уміти проявляти до товариша попереджуваність і увагу, ввічливість і дбайливість (дякувати за надану допомогу, вибачатися у разі помилки, просити дозволу на певні дії у разі потреби тощо [8, с. 102].

Толерантність, як і будь-яка інша моральна риса, може бути вихована у дитини тільки толерантним дорослим, адже основний метод виховання дітей – це власний приклад. На жаль, реалії життя демонструють, що у нашому суспільстві (як постфактум авторитарної системи виховання у Радянському Союзі) дитина сприймається як об'єкт виховання і, відповідно, впливу дорослого, який не виявляє належної уваги та поваги до думок, бажань, ініціатив, прагнень дитини. Ще Я.Корчак акцентував увагу на двох нерівноправних «класах»: дорослих та дітей. Дорослі вважають дітей своєю власністю і не бажають ставати на їх місце, а діти позбавлені своїх прав, оскільки вони залежні від дорослих, і визнання. Дорослі часто виявляють нетерпимість до своїх дітей, не виявляючи бажання чи уміння їх зрозуміти.

За таких обставин важко переконати дитину у рівноцінності позицій всіх членів суспільства, які не порушують закон і норми моралі, адже по відношенню до себе дитина цього не відчуває.

Дитина з раннього дитинства засвоює різні моделі ставлення до оточуючих та доступну їй віку гаму почуттів. Зрозуміло, що до одних людей вона виявляє прихильність і любов, до других відчуває байдужість, а до когось і неприязнь. Таким чином, ми усвідомлюємо, що відношення дитини до інших може бути різним. Виховання толерантності не передбачає зміну цього відношення, навіть негативного. Дитина має право на свою думку і на свою оцінку іншої людини, що породжує певне ставлення до оточуючого соціуму. Однак толерантність передбачає, що дитина буде мирно співіснувати не тільки з приємними їй людьми, а й з тими, до кого в неї інші почуття.

Основа толерантності та можливий діапазон її прояву залежать від досвіду дитини. Тому виховання зазначеної якості полягає у цілеспрямованій організації позитивного досвіду толерантності, тобто створення умов, які потребують безконфліктної взаємодії з іншими, як би до них дитина не ставилась.

Практика свідчить, що цей процес проходить стихійно і в більшості залежить від позитивного прикладу з боку оточуючих дорослих. Для того, щоб зробити його цілеспрямованим, потрібна спеціально організована діяльність у соціальних установах. Дитина повинна поступово підводитись до сприйняття і розуміння єдності людства, взаємозв'язку і взаємозалежності всіх і кожного на планеті Земля; до розуміння, поваги звичаїв, традицій, прав, поглядів інших, навіть якщо вони діаметрально протилежні власним; до знаходження свого місця у життєдіяльності суспільства, щоб приносити користь, не заважати і не обмежувати прав інших людей.

Надалі розглянемо рекомендації щодо виховання позиції толерантності у старших дошкільників та молодших школярів у сучасній освітній системі.

Насамперед у зв'язку з тим, що маленькі діти не завжди володіють знаннями про людину, самих себе, механізмами конструктивної взаємодії з оточуючими, нами був розроблений розвиваючий курс «Вчимося розуміти себе та інших» [13]. Він передбачає опанування вихованцями системою знань, умінь і навичок про толерантність, механізмами взаємопізнання, взаєморозуміння (ідентифікації, рефлексії, емпатії). Курс складається з декількох розділів: «Я – неповторна людина», «Я і взаємини у моєму житті», «Вчусь взаємодіяти» тощо. Кожне заняття включає теоретичний блок та низку практичних вправ, тестів, ігор, тренінгів, під час виконання яких діти оволодівають необхідними навичками самоаналізу й саморозуміння, розуміння інших людей. Означені заняття сприяють формуванню у вихованців власної думки; засвоєнню знань і вмінь конструктивного спілкування і взаємодії; оволодінню навичками саморегуляції емоційного стану, настрою. Необхідно зазначити, що одним із джерел отримання старшими дошкільниками і молодшим школярами знань про соціальні норми, толерантність, формування у них позитивного ставлення до

оточуючих є казка, оскільки саме вона найбільш відповідає сутності дитини, її внутрішнім потребам. Насамперед, алегорична форма багатьох казок дозволяє не просто познайомити учнів з тими чи іншими поняттями, нормами, правилами, а й передати внутрішні почуття персонажів, спонукати до роздумів, які дозволяють перенестися з казки у реальне життя, подивитися на нього по-новому, побачити себе, свої дії ніби зі сторони. Слухання казки, на думку вчених, допомагає дитині навчитися розуміти внутрішній світ героїв, а через них і внутрішній світ інших людей, вчить співчувати їм, повірити у сили добра, набутти впевненості у собі. На основі аналізу поведінки казкових героїв вихованці вчаться виокремлювати позитивні та негативні риси особистості, оцінювати їх. Використання тематичного багатства казок істотно впливає на формування толерантності у дітей, позначається на їх поведінці та вчинках. Аналізуючи вчинки казкових героїв, діти знайомляться з певними соціальними нормами, правилами взаємодії, толерантного ставлення до інших та особливостями їх дотримання. Але при цьому їм повідомляють, що ці правила, норми відображають толерантність людини, що виявляється у доброзичливому, чуйному ставленні до інших, терпимості до чужих думок. З огляду на вищезначене, видається доречним звернути увагу дітей на зміст певних моральних якостей, які є важливими у встановленні міжособистісних взаємин, красу і корисність одних особистісних якостей і на потворність та шкідливість інших; сприяти формуванню ставлень вихованця до проблем, що обговорюються; допомагати провести аналогію між учинками казкових персонажів і власними з метою формування умінь адекватно їх оцінювати. У процесі роботи значну увагу слід приділяти розвитку у вихованців умінь поставити себе на місце іншої людини, побачити ситуацію її очима. Це призводить до накопичення у дітей “банку життєвих ситуацій”, який в разі необхідності може бути активізований. Під час вибору казок необхідно дотримуватися наступних вимог: це повинні бути добрі казки, з хорошою кінцівкою; вони мають спонукати дітей проникнутися чужим болем, замислитися над собою. З метою формування у молодших школярів толерантності, розвитку в них умінь розв’язувати власні проблеми, знаходити оптимальні шляхи взаємодії з оточуючими пропонуємо дітям складати казки на задану тему. При цьому варто стежити, щоб казки мали щасливу кінцівку, оскільки створюючи казку, дитина не тільки розповідає про власні проблеми, а й ніби програмує себе. Тому саме щаслива кінцівка допомагає авторам «підтягнути» сюжет, фактично пропонуючи комплекс дій з досягненням успіху у взаємодії, діяльності. Результати проведеної роботи переконали, що формування рис толерантності у старших дольників і молодших школярів відбувається внаслідок цілеспрямованого впливу на їхню емоційно-почуттєву та діяльнісну сфери. Ефективним буде також використання елементів казкотерапії. Сутність казкотерапії як технології полягає в утворенні зв’язків між казковими подіями й поведінкою у реальному світі, переносі казкових смислів у реальність. На думку прихильників казкотерапії (І. Вачков, М. Дейлі, Т. Зінкевич-Євстигнеєва), причиною багатьох проблем є

дисгармонія внутрішнього розвитку дитини. Тому метою виховного процесу є досягнення внутрішньої гармонії, оскільки гармонійна людина виступає у житті як творець, а дисгармонійна – як руйнівник. Руйнівник спричинює біль, дискомфорт іншим людям, усвідомлено гальмуючи власний розвиток. Творець береже те, що його оточує, «очищує» свої думки, дисциплінує почуття, працює над особистісним зростанням. Тому основним критерієм для казкотерапевта є діагностична шкала “руйнування – творчість”, а головним завданням – передача знань про життя творця з метою формування творчої особистості [10, с.99]. У процесі роботи рекомендуємо використовувати такий методичний прийом: виявивши проблеми окремих дітей, скласти казку, де пригоди, вчинки героїв будуть спрямовані на вирішення цієї проблеми. При цьому вигадується фантастична істота, яка ззовні і характером дещо схожа на дитину і в якій, за сюжетом, з’являтиметься багато можливостей, засобів для подолання перешкод. Тим самим ми надамо можливість вихованцю відчувати допомогу і знайти вихід із ситуації, що його турбує.

Ефективним засобом у вихованні толерантності є використання багатства дитячої художньої літератури. Саме дитяча художня література є матеріалом для формування уявлень, знань дітей про риси толерантної особистості; вона розкриває в сюжетно-образній формі взаємини між людьми, подаючи зразки толерантної поведінки. Вихованець, сприймаючи позицію автора твору, як би порівнює її з власною позицією, таким чином йде оцінка власних норм поведінки і переоцінка своїх цінностей. При цьому дитиною переживається почуття обурення, сорому, протесту і, як наслідок, руйнуються раніше прийняті норми, цінності поведінки. А через емоції (які виникають під дією прочитаного) можна вплинути на розвиток емпатійних можливостей молодших школярів. Художні твори стимулюють розвиток здатності співчувати іншим людям, впливають на емоційно-ціннісну сферу особистості, спонукають співпереживати і радіти героям – чого досить часто не відбувається в реальному житті. Великий виховний потенціал мають також розповіді й казки, зібрані В. Сухомлинським у «Хрестоматії з етики». Ці твори змушують дітей задуматися над вчинками і переживаннями героїв, співвіднести їх із власними. Окрім того, у процесі читання й обговорення діти знайомляться з такими важливими поняттями, як совість, альтруїзм, егоїзм, розвивають навички мовлення. Аналіз і оцінка автором учинків і характеру героїв дозволяє вихованцям орієнтуватися в оцінці ситуації. Але робота над художніми творами вимагає від педагога творчого підходу, оскільки процес аналізу твору включає етапи: 1) підготовки учнів до сприймання твору, ознайомлення із сюжетною лінією, з’ясування емоційного впливу твору, аналіз особистісних якостей героїв; 2) виявлення причинно-наслідкових зв’язків, з’ясування мотивів поведінки героїв (чому герой так учинив і як цей учинок його характеризує?); 3) узагальнення особистісних рис героїв, оцінка їхніх вчинків, зв’язок з життєвим досвідом вихованця, поглиблення знань і суджень про соціальні норми поведінки, правила взаємодії і спілкування.

Серед різноманітних форм і методів виховання толерантності важливе місце посідає гра. Саме гра є природним для дошкільників і молодших школярів видом діяльності, де вони не тільки відображають реальне життя, а й перебудовують його. На думку психологів (В. Давидов, К. Френч), у процесі ігрової діяльності в дітей формується орієнтація на загальний зміст людських взаємин і дій, відбувається виділення в них моментів підкорення та керівництва, розвиваються узагальнені переживання та орієнтація в них. Слід зазначити, що ігри допомагають вихованцям виражати власні почуття, розв'язувати внутрішні конфлікти, опановувати маловідомі способи дій, набувати досвіду конструктивної взаємодії, спілкування, що є важливим у формуванні умінь і навичок толерантної поведінки. По суті, саме гра надає можливість дитині уявити себе на місці інших людей, розширити спектр власних думок і почуттів, сприяє кращому розумінню себе та оточуючих. До того ж програвання ролей дає вихованцю можливість проекспериментувати з різними моделями поведінки і побачити, до яких вони призводять наслідків. Сюжетно-рольова гра активізує уяву дитини, дозволяє виконувати дії не лише за себе, а й за персонажа. При цьому відбувається процес перевтілення дитини на фоні емоційного піднесення, що зумовлює розвиток її емоційної сфери. В ігровій ситуації вихованець наслідує риси, почуття іншої людини. Власні переживання, які заважають дитині у житті, при цьому відходять на другий план і до певного часу не втручаються у її поведінку. Також переживання ігрового образу дозволяє старшим дошкільникам і молодшим школярам змінити свою позицію у ставленні до емоційних станів ровесників. Завдяки ігровій ситуації змінюється ставлення вихованця до себе і формується толерантне ставлення до однолітків [7, с.139]. Так, в особливих ігрових умовах вихованець має можливість моделювати систему соціальних взаємин у наочно-діючій формі, розвивати орієнтування в них. В умовах гри відбувається поступове подолання особистісного егоцентризму, завдяки чому розвивається самосвідомість дитини, вона стає соціально компетентною, здобуває досвід взаємодії, вирішення проблемних ситуацій, шліфує комунікативні вміння. На основі усвідомлення й вербалізації своїх внутрішніх переживань у грі дитина отримує можливість для усвідомлення змісту проблемної ситуації й зміни свого ставлення до неї. Завдяки грі відбувається поетапне засвоєння, відпрацювання, інтеріоризація знань, умінь і навичок толерантної поведінки. Підпорядкування ігровим правилам у контексті ролі стимулює формування елементів довільної регуляції поведінки. Рольова гра також сприяє розвитку експресивних навичок (уміння передавати настрій, внутрішній стан, переживання за допомогою міміки, жестів, пантоміміки), спричинює зміни особистісного плану. Зокрема, приймаючи на себе різні за змістом і статусом ролі, вихованець опиняється перед необхідністю змінити свої установки, ставлення, адже гра вимагає від нього перевтілення, розуміння, прийняття та вияву почуттів іншої людини. Так створюються умови для формування толерантності, розвитку самосприйняття, самооцінки, самоповаги.

Великий виховний потенціал щодо толерантного зростання старших дошкільників і молодших школярів містять театралізовані ігри, як різновид сюжетно-рольових ігор. Вони зберігають їх ознаки: зміст, творчий задум, роль, сюжет, рольові й організаційні дії та стосунки. Тематика і зміст театралізованих ігор мають моральну спрямованість, яка міститься в кожній казці, літературному творі й повинна знайти місце в імпровізованих постановках. Це дружба, чуйність, доброта, толерантність, чесність, сміливість, комунікабельність. Обраний дитиною улюблений герой стає зразком для наслідування. Дитина починає ототожнювати себе з цікавим для неї образом. Здатність до такої ідентифікації й дозволяє через образи театралізованої гри непомітно впливати на дітей. Із задоволенням перевтілюючись в улюблений образ, вихованець добровільно приймає й привласнює притаманні йому риси. Самостійне розігрування ролі дітьми уможливорює формування досвіду моральної поведінки, вміння діяти згідно з соціальними нормами, сприяє розвитку комунікативних, перцептивних й інтерактивних вмінь. Великий і різнобічний вплив театралізованих ігор на особистість дитини дозволяє використовувати їх як впливовий, але ненав'язливий педагогічний засіб, бо сам вихованець зазнає при цьому задоволення, радості.

Отже, толерантна особистість – це та, яка добре знає себе і розуміє інших. Толерантність передбачає повагу, яка має виявлятися на різних рівнях: між особистостями, між чоловіками та жінками, між національностями, між країнами, між цивілізаціями. Щоб виявляти повагу, треба навчитись усвідомлювати різницю, стояти на позиціях заперечення залежності, неприйняття переваги над іншими, визнавати категорію свободи по відношенню до іншого. Повага – це постійна праця над собою, це самовдосконалення, це шлях до досягнення розумної соціальної гармонії. Виховувати толерантність доречно розпочинати з дошкільного віку, навчаючи дитину до адекватного, спокійного сприйняття інакшості, несхожості із собою, вияву поваги до ближнього. Особливу увагу слід приділяти практиці гуманних взаємин дітей, наполегливій щоденній роботі, спрямованій на перехід “знаних” мотивів (орієнтація у тому, що таке добре, а що погано) у «реально діючі» мотиви (повсякденне керування у своїй діяльності засвоєними нормами взаємодії, спілкування, поведінки). Як правило, досить часто спостерігається розбіжність між знаннями і реальною поведінкою вихованців, що виявляється у їх невмінні переносити знання та дії, використані в одній ситуації, на іншу, знаходити правильний спосіб поведінки, взаємодії, спілкування на основі вже відомих правил. Досить часто ця розбіжність пояснюється недостатністю практичного досвіду щодо втілення наявних знань у власну поведінку. Щоб подолати цей дисбаланс, необхідно систематично привчати вихованців до вияву толерантності у взаєминах, спілкуванні, спільній діяльності.

Список використаних джерел

1. Базовий компонент дошкільної освіти / Наук. кер.: А. М. Богуш. – К.: Видавництво МОН, 2012. – 26 с.

2. Буравлева Н.А. Развитие толерантности у подростков в условиях объединения дополнительного образования / Н.А.Буравлева // Вестник ТГПУ. - 2012.- № 6.- с. 214 – 218.
3. Бюзелева Г.В., Шелемова Г.М. Толерантность: взгляд, поиск, решение / Г.В.Бюзелева, Г.М.Шелемова. - М. : Вербум-М, 2003.- 260 с.
4. Вольтер. Философские трактаты и диалоги / Франсуа-Мари Аруэ Вольтер. - М.: Эксмо, 2005. – 428 с.
5. Галигузова Л.Н., Смирнова Е.О. Ступени общения: от года до семи лет / Л.Н.Галигузова, Е.О.Смирнова. – М.: Просвещение, 1992. – 143 с.
6. Инглхарт Р.Ф. Модернизация, культурные изменения и демократия / Рональд Франклин Инглхарт. - М.: Новое издательство, 2011. - 464 с.
7. Лапченко І.О. Емоційне ставлення до себе та ровесників як чинник особистісного розвитку дитини дошкільного віку : дис. ... кандидата психол. наук: 19.00.07 /Лапченко Інна Олександрівна.– К., 2006.– 237 с.
8. Максимова О.О. Толерантність як складова морального виховання / О.О.Максимова // Наукові записки: [збірник наукових статей] / М-во освіти і науки України; Нац. пед. ун-т імені М.П. Драгоманова; укл. Л.Л. Макаренко. - К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2015.- Вип. 128. – С 101 – 108.
9. На пути к толерантному сознанию / Отв. Ред А.Г.Асмолов.- М.: Смысл, 2000. - 255 с.
10. Немов Р. С. Психодиагностика. Введение в научное психологическое исследование с элементами математической статистики / Немов Р. С. – М. : ВЛАДОС, 1998. – 632 с.
11. Рамазан Г. А. [Этнополитология](#): учебное пособие для студентов высших учебных заведений / Г.А.Рамазан. - Санкт-Петербург: Издательский дом "Питер", 2004. – 313 с.
12. Садохин А.П. Толерантное сознание: сущность и особенности / А.П.Садохин // Толерантное сознание и формирование толерантных отношений (теория и практика): Сб. науч. - метод. ст. / Ответственный редактор С.К.Бондырева. - М.: Издательство Московского психолого-социального института; Воронеж: Издательство НПО «МОДЭК», 2002. - С. 20-30.
13. Тернопільська В.І. Особливості виховання толерантності у дітей молодшого шкільного віку / В.І Тернопільська // Нові технології навчання: Наук.-метод. зб. / Інститут інноваційних технологій і змісту освіти МОН України. - К., 2014.- Вип. 82, Част.1. - С. 66-71.
14. [Философский энциклопедический словарь](#) / Под ред. А. Б. Васильева. — 2-е изд. — М.: Инфра-М, 2011. — 576 с.